

ХИЛАНДАРСКИ ЗБОРНИК 15

ХИЛАНДАРСКИ ЗБОРНИК

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITÉ DE CHILANDAR

RECUEIL DE CHILANDAR

15

DIRECTEUR MIRJANA ŽIVOJINOVIĆ

BELGRADE 2021

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ХИЛАНДАРСКИ ОДБОР

ХИЛАНДАРСКИ ЗБОРНИК

15

УРЕДНИК МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

БЕОГРАД 2021

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР:

ЂОРЂЕ БУБАЛО, МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ, ФОКИОН КОЦАГЕОРГИС, ЉУБОМИР
МАКСИМОВИЋ, БОЈАН МИЉКОВИЋ, СРЂАН ПИРИВАТРИЋ, ЗОРАН РАКИЋ,
ВИКТОР САВИЋ, ГОЈКО СУБОТИЋ, ПЛУТАРХ ТЕОХАРИДИС, АНАТОЛИЈ АРКАДЈЕВИЧ
ТУРИЛОВ, АЛЕКСАНДАР ФОТИЋ, КРИТОН ХРИСОХОИДИС, ДЕЈАН ЦЕЛЕБЦИЋ

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ:

ВИКТОР САВИЋ

COMITÉ DE RÉDACTION:

ЂОРЂЕ БУБАЛО, КРИТОН ХРИССОХОИДИС, ДЕЈАН ДՃЕЛЕБДՃИЋ, АЛЕКСАНДАР
ФОТИЋ, РНОКИОН КОТЗАГЕОРГИС, ЛЈУБОМИР МАКСИМОВИЋ, БОЈАН МИЉКОВИЋ,
СРЂАН ПИРИВАТРИЋ, ЗОРАН РАКИЋ, ВИКТОР САВИЋ, ГОЈКО СУБОТИЋ, ПЛУТАРХОС
ТЕОХАРИДИС, АНАТОЛИЈ АРКАДЈЕВИЧ ТУРИЛОВ, МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

SÉCRETAIRE DE LA RÉDACTION:

ВИКТОР САВИЋ

АМБЛЕМ: РЕЉЕФ НА КАМЕНОЈ ПЛОЧИ
ГЛАВНА ЦРКВА МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА
ПРИПРАТА КНЕЗА ЛАЗАРА, XIV ВЕК

ХИЛАНДАРЦИ И ЈЕВРЕЈИ (XVI–XVII ВЕК)

АЛЕКСАНДАР ФОТИЋ

А п с т р а к т. – На основу османских докумената манастира Хиландара обрађени су односи хиландарских монаха и Јевреја у XVI и XVII веку. Издвојени су службени контакти, који се нису могли избећи од оних до којих је долазило обостраном слободном вољом и из обостраних интереса. Верске предрасуде, ако су и постојале, нису се очитовале на пословном плану. Хиландарци су најчешће позајмљивали новац, а спорови су избијали због незаконите или погрешно обрачунате камате, као и због немогућности да се врати дуг. Игумани Хиландара понекад су сâми изабирали Јевреје да заступају манастир приликом куповине и продаје некретнина. Очигледно је да су имали поверења у њих као у економске стручњаке. Везе и искуство у финансијском свету и трговини, као и могућност да се у кратком року сакупи висок готовински износ, препоручивали су манастиру Хиландару Јевреје као пословне партнере.

К љ у ч н е р е ч и: Манастир Хиландар, Јевреји, XVI–XVII век, Османско царство, кредитне трансакције

На први поглед се не чини много вероватним да архиви светогорских манастира садрже значајан број докумената у којима се помињу Јевреји. Рад на османским документима, међутим, показао је да се треба ослободити таквих предрасуда. У архиву манастира Хиландара, међу османским документима из XVI и XVII века чува се четрдесетак докумената у којима се Јевреји помињу, било као непосредни учесници у пословима с монасима или на неки други, посредан начин. Тај никако занемарљив број османских докумената различитих врста, око 10% од укупног броја докумената из овог раздобља, сведочи не само о присутности Јевреја него и о њиховој активној улози у привредном и финансијском животу на простору од Солуна до Сидерокавије.

Јевреји (Романиоти) насељавали су Солун и у византијско доба. Међутим, они су готово у целини пресељени у Истанбул, убрзо после 1453. године, када је Мехмед Освајач почео да обнавља град и да од њега прави престоницу светског царства. На простор Халкидике, нарочито у сам град Солун, Јевреји су почели да долазе у таласима од 1492. године, прво из Шпаније, Португалије и Напуљске краљевине, а потом и из северних хабзбуршких земаља, одакле су редом протеривани или су своје домове напуштали у потрази за сношљивијим условима живота. Од средине XVI века већ су чинили солидну већину

укупног броја солунских житеља, и тако је остало све до немачке окупације 1941. године. Квартови које су насељавали у групама (махале) добијали су имена најчешће по месту одакле су се доселили (Мајорка, Арагон, Портокал, Сичилија, Аламан и сл.).¹

Јасна слика о преовлађујућем ставу клера и народа постренесансне Западне Европе према Јеврејима као „сотониним помагачима“ и „апсолутном злу“ понајбоље се читава у драгоценом делу Жана Делимоа.² Да ли таква слика одговара вишерелигијском друштву у Османском царству, где су хришћани и Јевреји уживали иста права?

У османским документима Јевреји су увек бележени као *Yahudi*, не као *zimmi*, иако су припадали немуслиманском корпусу. Такав начин одређивања, као и дозволе за градњу синагога у градовима, ни у којем случају нису подразумевали другачији, повлашћенији статус, како се у ранијој литератури понекад сматрало.³ Владајући османски став огледао се сасвим јасно у закључку једне фетве шејх ул-ислама Ебусууда, изразито политички оријентисаног исламског мислиоца, једног од стубова власти Сулејмана Величанственог: „Верске заједнице треба да буду раздвојене“. Настојећи да избегну дискриминацију и негују своје посебности, како би се заштитиле и сачувале, све немуслиманске верске и понеке етничке заједнице, затварале су се у своје оквире. Верски предводници и елита свих заједница, спречавали су и на сваки начин обесхрабривали комуникацију, како с припадницима владајуће муслиманске заједнице, тако и с припадницима свих других верских или етничких заједница. Иако спречавана, комуникација је у свакодневном и поготово привредном животу била неминовна, нарочито у верски мешовитим срединама.⁴

Однос православних хришћана и монаха према Јеврејима могао је бити оптерећен различитим религиозним убеђењима и предрасудама, које добрим делом произлазе из Светог писма. Једно од најраширенијих било је називање Јевреја „народом богоубица“. Они писменији имали су прилику да у номо-канонским зборницима и многим зборницима свештених канона сабираних за различите намене прочитају бројне примере везане за строго одвајање хришћана од Јевреја. Јевреји су сматрани за најопаснију и најорганизованију религијску заједницу, међу многим заједницама које су потенцијално угрожавале правоверне у првим вековима хришћанства. И такав став се није

1 Н. W. Lowry, *Portrait of a City: The Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessalonica) in the Year 1478*, Diptycha 2 (Athens 1981) 261–264; *Salonique, 1850–1918: la “ville des Juifs” et le réveil des Balkans*, dirigé par G. Veinstein, Paris 1993. О Јеврејима у Османском царству, вид. J. R. Hacker, *The Rise of Ottoman Jewry*, *The Cambridge History of Judaism*, vol. 7. *The Early Modern World, 1500–1815*, ed. J. Karp and A. Sutcliffe, Cambridge 2018, 77–112, као и поглавље истог аутора *Jews in the Ottoman Empire (1580–1839)*, исто, 831–863, са цитираним ранијом литературом. О економским активностима, вид. Н. Gerber, *Crossing Borders: Jews and Muslims in Ottoman Law, Economy and Society*, Istanbul 2008.

2 Ž. Delimo, *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka)*. *Opsednuti grad*, II, Novi Sad 1987, 378–422.

3 На те ставове је раније већ указала R. Gradeva, *Jews and Ottoman authority in the Balkans: the cases of Sofia, Vidin and Ruse, 15th–17th centuries*, иста, *Rumeli under the Ottomans, 15th–18th Centuries: Institutions and Communities*, Istanbul 2004, 225–285.

4 А. Фотић, *Између закона и њејове љимене*, *Приватни живот на тлу српских земаља у освит модерног доба*, пр. А. Фотић, Београд 2005, 27–71; B. Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World. The Roots of Sectarianism*, Cambridge 2001, 26–40; M. E. Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1983³, 96.

мењао столећима. Потврђиван је, потом, на васељенским саборима. Једанаестим правилом Шестог васељенског сабора, одржаног у Цариграду 680/681. године, одређују се недвосмислене и прецизне казне: „Опреснаци (обредни бесквасни хлеб) јудејски се одбацују; а ко и враче њихове позива, или се са њима мије – да буде одбачен. Тумачење. Нема никаквог општења хришћана са Жидовима; због тога, дакле, ако се нађе ко да њихове опреснаке једе, или њихове враче позива ради свог лечења, или се са њима мије у бањи, или се некако другачије зближава с њима – ако је, дакле, свештено лице, да се извргне, а ако је мирјанин, да се одлучи“.⁵ Порука високог клира, утемељена у византијском свету, самим тим и у српском средњовековном друштву, била је више него јасна – избегавати сваки могући контакт с Јеврејима. Истоветну поруку слали су и јеврејски верски достојанственици својој заједници. Треба истаћи да извори, иако их нема довољно, сутеришу да у православном средњовековном свету свакодневни живот није био обележен прогоном и насиљем, ни приближно у мери у којој је то било карактеристично за многе делове католичке западне Европе.⁶

То су била стотинама година таложена искуства, преписивана и ширена без измена све до XIX века. Ипак, такве предрасуде не очитују се у османским документима, бар не оним сачуваним у Хиландару. Нетрпељивост је повремено могла избијати као последица одређених несугласица, најчешће у пословним односима, с обзиром на врсте послова којима су се Јевреји добрим делом бавили. Документи не сведоче о нетрпељивости која би носила искључиво верско обележје. Међутим, познато је да је и тога било у Османском царству. Поменута Ебусуудова фетва из доба владавине Сулејмана Величанственог сведочи о томе да су се Јевреји жалили османским властима на хришћане што три дана непрекидно славе, вероватно ускршње празнике, јер их тиме тобоже узнемиравају. С друге стране, и у Османском царству је спорадично било оптуживања Јевреја за тзв. „обредно убиство“, жртвовање хришћанске и муслиманске деце током празника Пасхе. И муслимани и хришћани износили су такве страшне тврдње. Па ипак, сличних оптужби било је неупоредиво мање него у Западној Европи, и то тек у познијем добу, у XIX веку, што неки истраживачи тумаче појачаном активношћу католичких и протестантских мисионара у Османском царству. У Дубровнику су вођена два процеса тим поводом, 1502. и 1622. године. Истрага није потврдила наводе тужилаца и „сведока“. Напротив, њихови искази указивали су оптуживање „дежурних“ криваца за нестанак детета. Судски списи сведоче да је добар део грађана и те како био свестан бесмислености оптужби. Међутим, једнако се водило рачуна и о смиривању разјарене масе и општем притиску јавности, као и свуда у хришћанској Европи, тако да су процеси завршавани смртним казнама и прогонима. У Сарајеву је 1751. године један млад Јеврејин по имену Калибатина (?) осуђен на смрт вешањем пошто је био оптужен да је опсовао Исуса Христа једном православцу. Нажалост, немамо прецизније податке о случају

5 *Законом правилу Свјетлој Саве*, 1, пр. и прев. М. М. Петровић и Љ. Штавланин-Ђорђевић, Београд 2005, 425.

6 О статусу Јевреја и односу цркве и хришћана према њима у Византији, вид. N. de Lange, *The Byzantine Jewish Other*, Identity and the Other

in Byzantium. Papers from The Fourth International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, Istanbul, 23–25 June 2016, ed. K. Durak and I. Jevtić, İstanbul 2019, 27–40; исти, *Byzantium*, The Cambridge History of Judaism, vol. 6. The Middle Ages: The Christian World, ed. R. Chazan, Cambridge 2018, 76–97.

који би оправдали овакву, из правног угла гледано, претерану казну. Нити можемо бити сигурни у то да су узрок свађе били искључиво верски разлози.⁷

Што се тиче Хиландараца, контакти с Јеврејима могу се посматрати из два угла, на исти начин као и контакти с муслиманима. Постојали су службени контакти који се никако нису могли избећи, а постојали су и они на које ни једни ни други нису били приморани, они до којих је долазило из обостраног интереса. Такве су везе, наравно, далеко занимљивије за истраживање.

Службени контакти били су неминовни када су Јевреји обављали одређене државне функције. Средином тридесетих година XVII века Јеврејин Аврахам (гдегде у документима наведен је и као Аврам), син Јасефа, закупио је мукату солунског Бејт ул-мала (убирање одређених дажбина у корист државне благајне). Житељ Солуна Али-бег, син Абдулаха, умро је без наследника, што значи да је његова имовина припала држави. И не само имовина него и сви дугови које је потраживао. На основу Али-бегових тескера (потврда), Аврахам је закључио да му Хиландарци с метоха у Уч Еву (тзв. Чали метох, на Каламарији) дугују 35.000 акчи. Изгледа да је та сума била спорна и недоказива, па су се обе странке, после неколико судских процеса, јуна 1635. године споразумно нагодиле да се исплати 20.000 акчи. Из доцнијег дописа солунском кадији који је послао бостанџи-баша Мухиб Мехмед-ага, сазнајемо да је реч о дугу од 20.000 акчи исплаћеном још 1610. године, дакле четврт века раније. Бостанџи-баша, који је по функцији био нека врста заштитника свих атонских манастира, јер је приход од државних дажбина са Свете Горе ишао за плате царским бостанџијама, отишао је и корак даље, тврдећи да је у питању неоснована изнуда. И заиста, у архиву манастира Хиландара постоји хуџет солунског кадије о исплати тог дуга.⁸ Зашто Хиландарци нису показали тај хуџет 1635. године, да ли се негде затурио, зашто нису тражили увид у сиџил солунског кадије (кадијина књига протокола), што су такође могли, остаје непознато, као и резултат жалбе.

Сенка емина Аврахама надвијала се упорно над главама хиландарских монаха. У XVII веку Хиландарци су метох у Уч Еву на Каламарији неретко давали у закуп. Изгледа да су сматрали да им се тај поступак више исплати него да сами брину о производњи. Уговор о закупу углавном се склапао на три године, а исплата се обављала у производима, што је Хиландару највише одговарало. Један од купаца био је извесни Мехмед, син Абдулаха, који је умро пре априла 1637. године. Његова годишња закупнина износила је 300 музура пшенице, 150 музура јечма, 50 музура зоби и 20 музура боба. Готово 10 тона житарица годишње! Пошто је Мехмед умро без наследника, на метоху се

7 Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları*, 96; A. Cohen, *Ritual murder accusations against the Jews during the days of Suleiman the Magnificent*, *Journal of Turkish Studies* 10 (Cambridge, MA 1986) 73–78; S. J. Shaw, *Christian Anti-Semitism in the Ottoman Empire*, *Belleten* LIV, 68 (Ankara 1991) 1073–1149; J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*, Sarajevo 1937, 107–133; L. Münster, *Proces zbog »ritualnog ubistva« u Dubrovniku 1502. godine i tragična smrt lekara Moše Mara*, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja u*

Beogradu 1 (Beograd 1971) 99–112; В. Скарић, *Изабрана гјела*, I. Сарајево и њејова околина од најсјаријих времена до аустријарске окупације, избор и редакција М. Екмечић, Сарајево 1985, 141.

8 Архив манастира Хиландара, Turcsica (даље: АМХТ) 2/169а, 11/808, 2/120. О метоху у Уч Еву, вид. А. Фотић, *Свети Гора и Хиландар у Османском царству XV–XVII век*, Београд 2000, 346–353.

појавио емин Аврахам с циљем да преузме његову имовину. Од Хиландараца је затражио чак и надокнаду за већ посејано семе. Избио је спор око висине надокнаде. После погађања, постигли су судски договор о исплати 130 грошева. Овај судски спор занимљив је и због тога што показује да је закупац сам обезбеђивао семе.⁹

Јевреји су, као и хришћани, могли бити забележени на хуцету као „сведоци чина“, сведоци који обезбеђују легалност правног чина. Суштински, овде нису вредни помена, изузев једнога од њих, Хаима терџумана (преводиоца) који се појављивао као сведок чина у шеснаест хуцета издатих на кадијском суду у Сидерокавсији између 1562. и 1600. године. Био је уписан као сведок у случајевима који су се тицали Јевреја, као што би се и очекивало у складу с његовом функцијом преводиоца. Међутим, његово име се на истом месту налазило и у случајевима када су обе странке биле хришћани или хришћани и муслимани. То несумњиво показује да је имао задужења у сидерокавсијском кадијском суду.¹⁰

Најчешћи контакти до којих је долазило слободном вољом, без принуде државе, јесу они пословне природе, углавном везани за позајмљивање готовине. У недостатку финансијских институција и банака какве су већ постојале у Западној Европи, у Османском царству су се кредитирањем бавили појединци, мушкарци и жене, било које вероисповести, укључујући и свештена лица, или ретке институције код којих су се могле наћи одређене своте готовине, а то су муслиманске задужбине (вакуфи), хришћански манастири, еснафи и црквене општине. Верска припадност није играла битну улогу у пословном свету. Кредитне трансакције, узимање или давање зајма, веома често су склапали припадници различитих вероисповести. Још нешто ваља нагласити: у таквим трансакцијама владала је потпуна социјална и родна равноправност.¹¹

Искуство у раду с хиландарским османским документима у потпуности се подудара с резултатима до којих је дошао Роналд Џенингс после истраживања кадијских сицила из XVII века из далеког Кајсерија у срцу Анадолије. Он је закључио да су „случајеви у које су укључени немуслимански зајмодавци и зајмопримци били третирани на кадијском суду на потпуно исти начин као и случајеви у које су укључени само муслимани“.¹²

Да би се разумеле врсте и карактер кредитних трансакција обављаних између Хиландараца и Јевреја, неопходно је да се укаже на законске оквири. А законски оквири нису обавезно пратили верске препоруке. У Османском царству је позајмљивање новца уз прописану камату било потпуно легално.

9 АМХТ 12/12/61, 12/12/60; Фотић, *Светиа Гора и Хиландар*, 350. Музур је запреминска мера за жито и со. Солунски музур жита могао је да износи између 12,5 и 19 кг, уп. Фотић, *Светиа Гора и Хиландар*, 436.

10 АМХТ 1/35б, 1/53, 1/73, 1/77, 1/78, 1/79, 1/80, 1/81, 1/85, 1/93, 1/108а, 12/10/8, 12/37/50, 12/37/52, 13/1. У једном од хуцета (АМХТ 1/111а) забележен је преводилац Јуда, терџуман. Можда је то особа која је замењивала Хаима? О улози „сведока чина“, вид. О. Крешић, *Хришћани као сведоци чина (şuhud ul-hal) на кадијским судовима у Османском царству*,

Зборник Матице српске за историју 89 (Нови Сад 2014) 23–34.

11 Детаљно о кредитирању у Османском царству, вид. А. Фотић, *О фајџи и аманетију, XVI–XVIII век (и ионешито о кредитију на османском Балкану)*, Ноцофџаџ. Зборник радова у част Срђана Шаркића, ур. Т. Илић и М. Божић, Београд 2020, 423–446.

12 R. C. Jennings, *Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri*, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XVI/2–3 (Leiden 1973) 181.

Интереси привреде надвладала су недвосмислену шеријатску забрану узимања камате. Много пре настанка османске државе, осмишљени су начини да се та верска забрана некако заобиђе, и то на законит начин.¹³ Морално покриће постизало се формалним прикривањем такве позајмице одређеним врстама уговора (фиктивна продаја, продаја с правом опозива, одређена форма залога некретнина, фиктивних и реалних). У многим случајевима склапали су се и отворени уговори о позајмици с каматом јер очигледно није постојао никакав страх, чак ни од верске казне. Висину дозвољене камате одређивале су световне власти. У домен световног закона (кануна) спадала је султанска наредба о ограничењу камате на висину од 15%. Непрегледан низ примера недвосмислено показује да се и камата до 20% сматрала верски, морално па чак и законски прихватљивом, не само од стране верских ауторитета него и од стране представника власти.¹⁴

Ни у православном свету однос према камати није био другачији. Иако се сматрала морално непримереном, у Византији и у српским средњовековним државама такве кредитне трансакције дозвољене су световним лицима под одређеним условима. Међутим, никако не и свештеним лицима, по цену строгих казни.¹⁵

Нестанком хришћанских држава на Балкану, историјске околности су се драстично промениле. Османско царство наметнуло је своје законске окви-ре. Све што је спадало у оквиру верске аутономије, остављено је признатим хришћанским и другим немуслиманским верским заједницама да саме уреде. Средњовековни црквени ставови о лихварству нису се сасвим сигурно мењали све до XIX века. Међутим, небројени извори неспорне веродостојности сведоче о томе да су се и припадници клира прилагодили новим околностима. Уклопили су се у институционалне моделе које је успоставила османска држава. Манастири, црквене општине, свештеници, митрополити и патријарси веома често су учествовали у кредитним трансакцијама у којима се обрачунавала камата, и као зајмопримци и као зајмодавци.¹⁶

Богати Јевреји, али и они сасвим осредњег стања, било да им је то било основно занимање или не, радо и често су учествовали у разним врстама кредитних трансакција у Османском царству. Тај угао њиховог пословања прилично темељно је истражен у историографији.¹⁷ Треба напоменути, још једном, да послови ове врсте, размена новца (сарафлик), чување новца и залога – поклада (аманет/еманет) и давање новца уз камату, прописану или зеленашку, нису били ограничени само на Јевреје, потом Грке и Јермене, како се то некада мислило. Изворна грађа је потврдила да су се у готово једнаком односу тиме бавили припадници свих верских и етничких заједница, без разлике.¹⁸

13 Вид. објашњење у Фотић, *О фајџи и аманеџу*, 425–426.

14 Исто, 427–428.

15 D. Gofas, *The Byzantine Law of Interest, The Economic History of Byzantium; From the Seventh through the Fifteenth Century*, ed. A. E. Laiou et al., Washington 2000, 1095–1104; *Камаџа*, Лексикон српског средњег века, приредили С. Ђирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999,

273–274 (С. Ђирковић); Б. Марковић, *Зајам и залога у Јустинијановом закону као делу кодекса цара Сисефана Душана*, Историјски часопис ЛП (Београд 2005) 83–108.

16 Вид. детаљно у Фотић, *О фајџи и аманеџу*, 431–439.

17 Н. Gerber, *Jews and Money Lending, исти, Crossing Borders*, 143–158.

18 Фотић, *О фајџи и аманеџу*, 428–439.

Хиландарци су се, према потребама које су наметале разне околности, задуживали како код муслимана (у једном случају и код муслиманке), других монаха и манастира, тако и код Јевреја. С друге стране, хиландарски старци су такође улагали готовину у одређене послове са одговарајућом каматом.¹⁹ Сви атонски манастири понашали су се исто. Процват кредитних трансакција свих врста, о чему сведоче документи из архива свих светогорских манастира, уследио је у XVIII веку, на шта је вероватно утицала све већа потреба за готовим новцем. О улози цркве у кредитним пословима изузетно мало се зна, а примери потврђују да су се османски закони и обичаји следили и прихватили, укључујући и преузимање стручних термина из османске правно-финансијске праксе.²⁰

Први податак о задуживању Хиландараца код Јевреја забележен је код солунског кадије маја 1600. године. Дуг је настао раније, према исказу самих монаха „пре 30–40 година“. Највероватније је узрок била потреба за неподвижено великим износом готовине неопходним за исплату трошкова насталих због финансијског притиска Селима II на црквену непокретну имовину 1568/1569. године. Поменута мера, у савременим српским изворима препозната као „продаја цркава“, састојала се из конфискације целокупне непокретне имовине цркава и манастира, и потом продаје те исте имовине некадашњим власницима, наравно, уколико су имали средстава да је откупе. Мера је извршена уз изговор о неопходном усаглашавању досадашње праксе са законом, али је несумњиво имала за крајњи циљ пуњење испражњене државне касе.²¹ У кадијском хуцету помињу се два задужења, једно од 114.000 акчи и потом друго од 30.000 акчи. Смисао узимања овог документа јесте званично оверавање и признавање дуга солунском Јеврејину, лекару (*mutatabbib*) Узиелу. Током наредних годину дана Хиландарци су били присиљени да исплате дуг. Међутим, пожалили су се султану како је читав дуг настао противзаконито. Првобитна позајмљена сума износила је свега 23.000 акчи. За неколико деценија нарасла на 114.000 акчи, јер су Јевреји обрачунавали незаконите зеленашке камате од 30% и 40% годишње. Штавише, и после исплате дуга, Узиел их је узнемиравао под изговором да је поменута сума само камата, а да главница још није враћена. Ферманом издатим маја 1601. године наређено је солунском кадији да ствар поново испита и да се монасима врати сав новац који је узет противно султанским наредбама о максималној камати од 15%.²²

И поред недвосмислене султанске наредбе случај очигледно није био окончан. Узиел је вероватно убрзо умро јер се од 1603. године на суђењима појављује његов син Камал, такође лекар. Затражио је од суда да приведе представнике манастира Хиландара који су на сваки начин избегавали да исплате дуг.

19 Исто, 433–435. О Хиландарцима као издавцима вид. Фотић, *Светиа Гора и Хиландар*, 329–330; исти, *The Metochion of the Chilandar Monastery in Salonica (Sixteenth–Seventeenth Centuries)*, *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: toward a Social and Economic History. Studies in Honor of John C. Alexander*, ed. E. Kolovos et al., Istanbul 2007, 109–111.

21 О тој мери и тешким последицама које је изазвала на Светој Гори, вид. J. Ch. Alexander (Alexandropoulos), *The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1568–1569*, *Mount Athos in the 14th–16th Centuries*, ed. K. Chrysochoidis, (Athonika Symmeikta 4), Athens 1997, 154–169; А. Фотић, *Светиа Гора у доба Селима II*, Хиландарски зборник 9 (Београд 1997) 143–162.

20 Фотић, *О фајзи и аманеју*.

22 АМХТ 1/111, 8/59.

Кадија Солуна је у складу с прописаним правним радњама послао чокадара, судског службеника, позивара, с мураселом (позивним писмом). Хиландарци су му отворили капије и примили позив, али су одговорили да нису у могућности да исплате дуг иако признају да он постоји. Почетком фебруара те године, Камал је затражио да се у сицил солунског кадије унесе изјава чокадара и тиме правно региструје судска непослушност Хиландараца.²³ Камал је био упоран, па је крајем 1604. године извео на суд јемца, извесног монаха хаџи Матеоса. Овај је признао да је својом имовином јемчио исплату дуга од 33.000 акчи који је начинио хиландарски старац Никифор. Замолио је повериоца за двадесет дана одгоде како би прикупио новац. Камал му је одобрио захтев, али је затражио да његово појављивање и исплату наведене суме сада гарантују друге особе – монах Калист, син Атанаса, и монахиња Агата, кћерка Ксена. Тако је и убележено у судски регистар.²⁴ Не знамо каква је веза ових жираната са самим Хиландаром. Нејасно је како су јемац и јемци јемца избегли да изврше обавезу. Чак четири године доцније, 1608, опет је тражена одгода исплате дуга. Хиландарски представници Лаврентије, Макарије, Лука и Зосим признали су на суду да дугују Камалу, његовој мајци Естери и браћи Давиду, Јасефу и Муси 35.000 акчи и да је тај дуг начињен у време њиховог оца, Узиела. Обавезали су се да ће дуг исплатити за три месеца.²⁵ Видимо да се сума често мењала и то без правила. Можда је разлог томе обрачунавање инфлације акче, а можда су у међувремену неки делови дуга ипак исплаћивани. Камата је готово извесно уредно обрачунавана.

Један велики дуг од 80.000 акчи хиландарски представници исплатили су солунском Јеврејину хахаму Медини, јуна 1611. године.²⁶ О појединостима ове финансијске трансакције не знамо ништа друго. Изгледа да се пословање са истом породицом наставило и касније. „Истакнути хахам по имену Јуда, звани Медин-заде“ (*Medin-zade demekle meşhur Yuda nam haham*) затражио је на солунском суду крајем 1613. године враћање остатка заиста огромног дуга од 153.000 акчи. (У документу је употребљен прилично неуобичајен начин означавања тужиоца: *haham*, уместо *Yahudi*, вероватно због прецизнијег одређивања.) Навео је да су монаси раније исплатили 50.000 акчи његовом опуномоћенику, сидерокавсијском Јеврејину по имену Семхаје, и да су тада њему лично дали још 35.000 акчи. Захтевао је исплату преосталих 68.000 акчи. Монаси су потврдили претходне две исплате, али су оспорили дуг од 68.000 акчи. Додали су да су му у два наврата исплатили још по 30.000 акчи, о чему поседују потписане и печатиране тескере (потврде). Јуда је судски путем затражио да му се тескере доставе на увид, а да му се преостала сума од 8.000 акчи исплати кредитним писмом (*havale*).²⁷

Пре марта 1613. године, Чали метох у Уч Еву на Каламарији преузели су јеврејски повериоци на име дуга од „неколико хиљада акчи“, што је неуобичајено непрецизно наведена сума за један султански документ. Међутим, изгледа да поменути дуг није могао да се доведе у везу с метохом на правоваљани начин. Није било доказа да је Чали метох тада био дат у залог. Бар су тако Хиландарци

23 АМХТ 2/113.

24 АМХТ 2/115а.

25 АМХТ 2/117.

26 АМХТ 2/121. Термин *хахам*, у значењу рабин, преузет је из сефардске традиције и био је редовно коришћен у Османском царству.

27 АМХТ 2/122б.

тврдили, оптужујући солунске Јевреје Менорача (?) и Семаје-оглуа. Хиландарци су успели да издејствују ферман којим се солунском кадији наређује да још једном испита све доказе. Да се случај није брзо окончао знамо по томе што је маја наредне године метох још био у рукама Јеврејина Мусе Меракија (?). Сасвим је могуће да је у питању претходно поменути личност (Менорач), јер имена, поготово неуобичајена, услед неколико преписивања у султанској канцеларији до коначне форме, какву затичемо у ферману, неретко стижу измењена до непрепознатљивости. Није познато како се спор даље одвијао, али сасвим поуздане вести потврђују да су хиландарски монаси у свој посед ушли пре 1618. године.²⁸

Нешто доцније, тридесетих година XVII века, Хиландарци су развијали пословне односе и задуживали се код јеврејске породице Мерач из солунске махале Аламан. Марта 1630, вратили су Јасефу Мерачу дуг од 60 солунских кила (кејлова) пшенице (нешто више од 4,5 тоне) и 12.000 акчи у готовини.²⁹ Четири године касније, крајем фебруара 1634. године, Јасеф се опет појавио на солунском суду, у своје име и као опуномоћеник свог оца, лекара (*tabib*) Мерача, како би потврдио исплату дуга од 20.000 акчи. Од тада се кваре међусобни односи породице Мерач и хиландарских стараца. Већ наредног месеца, монаси су се обратили Порти и затражили заштиту, тврдећи да их Мерач и његови потомци неосновано прогоне. Навели су да су Јевреји „израдили лажну потврду“ (*bir sahte temessük peyda etmek*) и да на основу ње траже новац на име већ исплаћеног дуга, насталог поводом извесне купопродаје. С друге стране, Хиландарци су своје оптужбе поткрепили изјавом да поседују правоваљане потврде и судски документ (хуџет) као доказе да су дуг исплатили. Кадији је ферманом наложено да сагледа цео процес у светлу свих доказа и да забрани узнемиравање монаха, уколико су њихови наводи тачни. Ситуација се очигледно заоштрила, јер су монаси морали да затраже сличан ферман једва месец дана после претходног. Ни тај покушај им није успео, па су наредне године, септембра 1635, покушали да окончају спор на други начин. Тада су, поред већ поменутих разлога, затражили да се тужба одбаци јер је прошло више од петнаест година.³⁰ То је била добро позната законска граница застаревања спорова те врсте, навођена у многим документима. Како даљих вести о спору нема, а нема ни потврде о исплати наводног дуга, намеће се закључак да су се Хиландарци успешно ослободили овог притиска.

Утеривање дугова правним средствима и уз помоћ власти, другачије речено откуп туђих дугова, такође је спадало у круг финансијских радњи којима су се бавили Јевреји. Ибрахим-челебија, син Пир Мехмед-челебије, из Сидерокавсије, дуговао је Јуди, сину Јасефа, суму од 7.100 акчи на име „чоје и сукна“ (*çoka ve kumaş behasından*). Како су Хиландарци дуговали Ибрахиму исту суму, он је судски опуномоћио Јуду да преузме тај дуг од Хиландараца.³¹

28 АМХТ 8/67, 8/68; Фотић, *Светиа Гора и Хиландар*, 349–350; исти, *Xenophontos in the Ottoman Documents of Chilandar (16th–17th C.)*, Хиландарски зборник 12 (Београд 2008) 202.

29 АМХТ 2/155. Солунска кила (кејл) је 1489. године износила 50 ока и 200 дирхема, тј. 64,78 кг, а 1609. године 60 ока (76,96 кг), док је у XIX

веку кила жита износила 80–85 ока (Н. İnalçık, *Rice Cultivation and the celtükci-re'âyâ System in the Ottoman Empire*, исти, *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London 1985, VI, 120; Фотић, *Светиа Гора и Хиландар*, 435).

30 АМХТ 2/164.

31 АМХТ 2/126.

Израз „чоја и сукно“ иначе је један од многих еуфемизама који су означавали камату (попут „одеће“, „папуча“, „свиле“, па чак и „часног Курана“ итд.).³² Шта нам овај документ показује? Упозорава нас да морамо бити опрезни приликом тумачења докумената, јер исплата одређене суме неком Јеврејину на име дуга, како је најчешће регистровано у судском документу, никако не мора да значи да су се дужници првобитно и задужили код истог Јеврејина.

Дуг се узима када постоји одређени притисак. И тај притисак свакако при- морава на сарадњу, а зајмодавац не може увек да се бира. Оно што изгле- да неочекивано и упада у очи, јесте слободан и својевољан избор и давање пуномоћја Јеврејима као финансијским стручњацима. Није било никаквих правних, а очигледно ни верских препрека да се опуномоћи Јеврејин као прав- ни заступник (*vekil*) у финансијским трансакцијама везаним за купопродају некретнина. Хиландарски монаси су плански проширивали и заокруживали велики метох у селу Карвија (данас Неа Силата) на Каламарији. У јануару 1609. године докупили су укупно једанаест њива. Добили су уредно потпи- сане и печатом оверене тапије од мутевелије Јакуб-пашиног вакуфа, јер су се њиве налазиле на вакуфској земљи. Иако није било неопходно да се тапије региструју на суду, хиландарски старци су се потрудили да се обезбеде на сваки начин, тако што ће се садржај тапија јавно уписати у сицил солунског кадије. Могли су то учинити и они сами, веома лако, као више пута пре и после овог чина, али из неког разлога, у овом случају, тај посао поверили су солунском Јеврејину Менахему Мерачу.³³ Шта је био разлог да се ангажује поменути Јеврејин као већил за овај, на први поглед веома једноставан чин, остаје непознато. Можда су се иза овог случаја куповине великог броја њива криле одређене замршене финансијске радње? Да ли је ово пословање некако повезано с помињаним споровима из 1634. и 1635. године, када су Хиландарци затражили да се судски спор оконча услед застарелости? На та питања за сада нема одговора. У сваком случају, такав потез Хиландараца јасно показује да су имали поверења у Јевреје и да су их користили као економске стручњаке.

У сличан облик сарадње спада и следећи случај. Изгледа да су Хиландарци крајем XVI века вишак готовине, или готовину спреману за одређене финан- сијске трансакције, што укључује и исплаћивање дугова, неко време држали у виду „поклада“, депоновану (*emanet tarik ile*) код Јеврејина Кордова (Ковердо?) Медине у Солуну. Када су затражили да им врати депонованих 30.000 акчи, овај је одговорио да је остала свега половина, а да је другу половину потро- шио, завршавајући код кадије одређене послове за манастир. Хиландарци те трошкове нису признали, па су се обратили Порти за интервенцију. Јануара 1601. године, наређено је солунском кадији да детаљно прегледа све документе обе стране и да се дуг исплати Хиландарцима, ако су њихови наводи тачни. Ферман се завршавао неуобичајеном претњом. Уколико солунски кадија не би решио случај, странке би морао да пошаље у војни логор, тада у Београду, где би сердар донео коначну одлуку.³⁴

32 А. Суческа, *Вакуфски кредити у Сарајеву (у свејетлу сицила сарајевској кадије из године 973, 974 и 975 – 1564/65/66)*, Годишњак Прав- ног факултета у Сарајеву II (Сарајево 1954) 359–360; Фотић, *О фајди и аманетју*, 425–426.

33 АМХТ, 12/12/3, 12/12/30; Фотић, *Светија Гора и Хиландар*, 330.

34 АМХТ 8/56.

Од самог кредитирања много су живописније вести о томе како су јеврејски трговци послом долазили чак и на Светогорско полуострво. Негде почетком треће деценије XVII века, извесни Нехемем (?) Јуда пролазио је поред манастира Хиландара, јашући коња, када је изненада истрчао један бик и рогом пробо коња испод Јуде. Коњ је потом липсао. Хиландарци нису оспорили сам догађај, али су поводом одштете имали бројна спорења с Јудом. На крају су се нагодили, исплатили му 4.000 акчи, и тај чин регистровали код сидерокавсијског кадије. Међутим, власник коња (а вероватно и робе) солунски Јеврејин *хоџа* Давид, син Јасефа, из разлога који можемо само да нагађамо, појавио се октобра 1633. године, овога пута на солунском суду, и затражио своја права. Хиландарци су одлуком суда добили петнаест дана одгоде, колико им је било потребно да пронађу и донесу претходно узет документ о исплати одштете.³⁵ Судећи по суми, али не и по имену оштећеног, на овај случај се вероватно односи и ферман из априла наредне године. Хиландарци су се пожалили да им је извесни Јеврејин Аврам неоправдано узео 40 грошева, на име одштете за прободену животињу, и да их и даље узнемирава тражећи још новца.³⁶ Тај Аврам би могао да буде већ помињањи емин солунског Беут ул-мала, што би значило да је претходни тужилац умро без наследника, а да се онда емин претварао да међу његовим папирима није нашао потврду о исплати одштете.

У наредном случају вероватно је страдао и сам трговац. Према изјави родбине, наведеној у хуџету из 1658. године, Јеврејин из Сидерокавсије Шева Петекеш-оглу (?) пошао је на Свету Гору да од манастира откупи стоку за клање. После извесног времена, његова жена Естера и сестре Хана и Сара начуле су да је нестало негде на путу за Есфигмен, пошто је претходно од Хиландара, Ватопеда и Зографа купио стоку у вредности од 170 грошева. Чуле су и то да је неколико дана доцније његово тело пронађено негде између поменутих манастира. Затражиле су да се испитају представници манастира и изврши правда. Петрон из Хиландара, Калиник из Ватопеда и Константин из Зографа дали су потпуно усклађене изјаве и заклели се пред кадијом на Јеванђељу. Порекли су да су Петекеш-оглуа икада видели, а камоли с њим трговали. О целом случају ништа нису чули, нити су видели наводно пронађен леш. Пошто тужиоци нису поднели никакве доказе, кадија је на основу дате заклетве ослободио монахе и предао им у руке хуџет да их Јеврејке не би опет оптужиле истим поводом.³⁷ Једини прави доказ о смрти било је тело, и то под условом да је покојника могуће идентификовати. Ако тело није пронађено, није смело бити ни кривице, а самим тим ни плаћања крвнине. Нестанак неке особе није био довољан разлог за осуду.

Ту су и друге појединачне вести о јеврејском присуству у широј околини Свете Горе, за које не можемо са сигурношћу тврдити да се на неки начин могу повезати с хиландарским монасима.

35 АМХТ 2/163. Хоџа (*havaca*) јесте учитељ. Међутим, овде тај термин има сасвим друго значење. Означава највеће и најбогатије трговце с разгранатим везама (попут широм Медитерана коришћеног израза *maestro*). Други османски израз за такве трговце је *matrabaz*. За разлику од трговаца који се именују изразима *tüccar* и *bazırgan*, такође богатим и ангажованим у међународним пословима, хоџе

не путују, него воде посао из свог средишта (Н. İnalcık, *Capital Formation in the Ottoman Empire*, исти, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London 1978, XII, 98).

36 АМХТ 8/86.

37 АМХТ 2/180; Фотић, *Светиа Гора и Хиландар*, 178. Име несталог Јеврејина може се прочитати на више начина.

Један од сидерокавсијских Јевреја, Јасеф, син Аврама, држао је неко време хиландарски метох у Коруни, на око 2 км северозападно од Јерисоса. Континитет поседовања метоха прекидан је неколико пута. Поуздано знамо да је од 1481, па до 1542. године, а можда и дуже, припадао Хиландару. Потом је неколико пута променио власнике, али није био распарчаван. Први следећи доказ о поновном присуству Хиландара пада тек у 1719. годину, и од тада га је манастир држао до XX века. Позната нам је једна трансакција из раздобља када манастир тај посед није користио. Јеврејин Јасеф га је 1679. године купио од браће Мехмеда и Мустафе-челебије, синова Халил-аге. Дао је 10.000 акчи за имовину у пуном власништву и још 5.000 акчи за право држања њива и ливаде. Не зна се колико дуго га је поседовао.³⁸

Да ли су манастири видели економски интерес у томе да учествују у производњи сребра и других метала у чувеним сидерокавсијским рудницима? Необичан документ, из чије се садржине не види веза с Хиландаром, сведочи о продаји једног рударског точка (*çarh*) са целом припадајућом опремом. Извесни Јани, син Табера (?), из Сидерокавсије, продао је за 5.000 акчи поменути рударски точкак који се налазио у области Параскевиче Јеврејину Аврахаму, сину Мусе. Занимљиво је како је рударски чарх просторно одређен, тј. „ограничен“: „с горње стране чархом Увејс-челебије, с доње чархом хришћанина Боја Перекиша (?).“ Покретала га је „вода која је долазила из Увејсовог чарха и вода из потока.“³⁹ Вероватно никада нећемо сазнати како се и зашто овај документ нашао у манастиру. Можда је тај документ стигао у Хиландар с власником, који је на концу свог живота потражио мир на Богородичином полуострву? Такође, искуство у раду с другим сличним документима могло би да наведе на претпоставку да је тај чарх доцније, из економских разлога Хиландар купио, или да га је пак добио завештањем. Међутим, таквог податка нема, као што нема никаквог трага о томе да су се хиландарски монаси бавили рударским пословима.

Незнано из којег разлога, у архиву манастира Хиландара сачувана су и два фермана, из маја и јула 1582. године, која се недвосмислено тичу другог атонског манастира – Кутлумуша. Калуђери Кутлумуша пожалили су се султану да им Јевреји из Сидерокавсије, Исак и Муса, већ четрнаест година узимају зеленашку, незакониту камату од 16.000 акчи годишње, тврдећи да постоји дуг који монаси не признају. Остаје нејасно зашто су монаси исплаћивали тако високу камату толико година уколико није било основа за то. Овде треба приметити да је дуг настао тачно у доба такозване „продаје цркава“ (1568/1569), када је братство Кутлумуша, попут других атонских братстава, било приморано да откупи сопствене поседе које је држава претходно конфисковала.⁴⁰

Грађа сачувана у манастиру Хиландару сведочи да се верске предрасуде према Јеврејима, ако су и постојале, никако нису одражавале на финансијско пословање. Могло би се рећи да је у кредитним трансакцијама било које врсте, што

38 АМХТ, 2/197. О метоху у Коруни, вид. Фотић, *Светија Гора и Хиландар*, 298–304.

39 АМХТ 1/33. О рударству на Халкидици и улози Јевреја у раду рудника, вид. Е. Kolovos, *Mines and the Environment in Halkidiki. A Story from the Ottoman Past*, Balkan Studies 50 (Thessaloniki 2015) 71–94; Е. Kolovos and

Ph. Kotzageorgis, *Halkidiki in the Early Modern Period: Towards an Environmental History*, Mines, Olives and Monasteries. Aspects of Halkidiki's Environmental History, ed. B. C. Gounaris, Thessaloniki 2015, 149–161.

40 АМХТ 7/36, 7/38. Вид. нап. 21.

се тиче учесника, владала приметна верска, социјална и родна равноправност. Документи несумњиво сведоче о развијеној трговини, па и о присуству јеврејских трговаца на сâмој Светој Гори. Хиландарци су позајмљивали новац од јеврејских кредитора, најчешће из Солуна и Сидерокавсије. Поготово када би се радило о високим сумама које није било лако обезбедити на другим местима. Понекад су у залог, до исплате дуга, давали поседе. Највеће задужења несумњиво је пало у доба такозване „продаје цркава“ 1568/1569. године. Јеврејски кредитори су каткад узимали високе, незаконите камате. Дешавало се, такође, да монаси понекад нису били у могућности да исплате правоснажан дуг. Бројни проблеми такве врсте окончавали су се на кадијским судовима Солуна и Сидерокавсије. Неретко, да би се поновио изгубљени процес, морала се тражити и султанска заповест, што је изискивало додатне трошкове. Насупрот неспоразумима и споровима, поуздане вести говоре о томе да су игумани и старци манастира Хиландара понекад сâми изабирали баш Јевреје да заступају манастир приликом куповине и продаје некретнина. Очигледно је да су имали поверења у њих као у економске стручњаке. Везе и искуство у финансијском свету и трговини, као и могућност да се у кратком року сакупи високи готовински износ, препоручивали су манастиру Хиландару Јевреје као пословне партнере.

In the period of Ottoman rule, Orthodox Christians in the Balkans followed economic trends and behaved according to existing laws. The elders from the Chilandar monastery, as well as all Athonite monks, acted accordingly. If the monks had some religious prejudices towards Jews, just like towards Muslims, these were never associated with business relations. Ottoman documents from the archive of the Chilandar monastery bear evidence to highly developed trade dealings, credit transactions, as well as the presence of Jewish merchants on Mount Athos. The monastic fraternity of Chilandar took out loans from Jewish creditors, usually those from Thessaloniki and Siderokavsia, especially in case of large sums that were difficult to obtain from other sources. It seems that they pledged their estates (*metochia*) until the payment of their debts, if Jewish creditors who for a time governed the large Chilandar *metochion* in Üç Ev (Neochorion, Kalamaria) are to be believed. The largest loans were taken out during the period of the so-called “confiscation affair” (1568/1569), when the monastic community of Chilandar (just like all other monasteries in the Empire) was forced to purchase its own estates from the state. Jewish creditors sometimes charged unlawful interest rates, as evidenced by disputes held at *kadı* courts. There are examples showing that the hegumens of Chilandar voluntarily took Jews for their legal representatives (*vekils*) in real estate transactions, which needed to be registered at the *kadı* court. They clearly trusted the Jews as financial experts. Their commercial expertise and ability to raise large funds in a short period of time made the Jews useful business partners of the Chilandar monastery.